VALERIVS FLACCVS 3, 412

DE

TRAIAN COSTA

Ediţia lui Edward Courtney pe care o prezint mai departe (p. 336–338) mă împinge să cercetez în detaliu versul din titlu.

Iată pasajul, de la sfîrşitul sfaturilor pe care augurul Mopsus i le dă lui Iason pentru expierea uciderii regelui Cyzicus (textul lui Courtney):

ergo ubi puniceas oriens accenderit undas
tu socios adhibe sacris armentaque magnis
bina deis ; me iam cœtus accedere uestros
haud fas interea, donec lustralia pernox
uota fero. mouet en gelidos Latonia currus ;
flecte gradum, placitis sileant age litora coeptis.

Reproduc şi nota respectivului vers : „**412** adhibe *Itali*, *Slothouwer 172*, *cf. Courtney*[3] *152* : -ere **V** (*iii. b*)*; de re nuperrime scripsit G. Calboli, Studi Grammaticali*, *Bologna 1962*, *124*”. Aci sînt necesare mai multe explicaţii. Întîi : prin „Itali”, Courtney înţelege toate e d i ţ i i l e publicate în Italia (p. L a prefeţei cu unica excepţie a Juntinelor ; tratamentul e nediscriminatoriu, incluzînd deci şi o ediţie din 1904, ca a lui Giarratano, despre care de altfel Courtney declară expres la pagina următoare „non curo”). Al doilea : „Slothouwer 172” înseamnă, după G. Thilo (vezi mai jos), „Valentinus Slothouwer animadvers. crit. in actis literariis societatis Rheno – Traiectinae III p. . . .”, Lugduni Batavorum, 1801. Al treilea punct va fi lămurit mai departe. Al patrulea, şi anume că în manuscrisul **V** (= Vaticanus Latinus 3277, probabil de la începutul secolului al IX-lea) citim *adhibere* în loc de *adhibe*, e tocmai „punctum mouens” al paginilor mele ; trimiterea lui Courtney (*iii. b*), la p. XXXVIII a propriei prefeţe, e perfect inutilă, pentru că acolo nu aflăm decît o retrimitere la articolul său despre care voi vorbi mai încolo. Al cincilea şi ultim punct îl lămuresc tot acum. E vorba de studiul *Infinito iussivo latino*, al doilea capitol din volumul (pe care am mai avut prilejul să-l citez în revista noastră, XV, 253) al lui Gualtiero Calboli, *Studi grammaticali* (Università degli Studi di Bologna, Facoltà di Lettere e Filosofia, Studi pubblicati dall'Istituto di Filologia Classica, XI, Bologna, 1962, p. 119 – 126) ; dar învăţatul bolognez reproduce versul incriminat cu varianta din **V**, fără vreo referire la corectura acceptată de Courtney. Însuşi titlul, citat, al lucrării lui Calboli e elocvent, dar e mai bine să reproduc scurtul pasaj (p. 124) : „Di fatto prima dell'esempio di Valerio Flacco 3, 412 *ergo ubi puniceas oriens adscenderit undas*, / *tu socios adhibere sacris*, nella lingua letteraria non si hanno casi di infinito iussivo senza l'appoggio di altri tipi a valore iussivo presenti nel contesto” ; iar în nota 15, la aceeaşi pagină : „nessuno contesta che il valore iussivo risieda nell'infinito in un

StCl. XVI. 1974. p. 229–233. Bucureşti

esempio come Val. Flacc. 3, 412 *socios adhibere sacris*". Se înţelege deci că E. Courtney îl invocă pe Calboli nu în sprijinul lui *adhibe*, ci — tacit ori concis — î m p o t r i v a lui (vezi şi *Istoria limbii române*, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 101).

Alte ediţii ale lui Valerius Flaccus ne furnizează însă mai multe şi mai importante informaţii asupra versului. Redau doar cîteva, încercînd să restitui fiecăruia ce i se cuvine.

Din ediţiile lui N. Heinsius am avut-o la îndemînă numai pe prima postumă, îngrijită de P. Burman (întîiul; Traiecti Batavorum, 1702, nu 1701 cum găsesc în „index editionum" al lui Wagner, apud Lemaire, vol. I, p. CCVII, unde vezi însă şi nota). În textul acesteia citim *adhibere*, dar în respectiva notă din „animaduersiones" (cu numărul greşit, 411, în loc de 412) se spune: „*Tu socios adhibeto sacris*] *adhibere* primus, tertius & quartus Vaticanus cum Oxoniensi, pro *adhibe*, recte. idem in suis quoque codicibus exstare testatur Pius Baptista." Dacă „primus Vaticanus" e, fără îndoială, cel deja pomenit, „tertius & quartus" trebuie să fie cele cu numerele 1614 şi 1653 (cf. Kramer, p. LXXXVI; ultimul lipseşte din lista lui Courtney de la p. LVIII); Oxoniensis este „coll. Reginensis 314" al lui Courtney. „Recte" din nota lui Heinsius, ca şi „idem", se referă la lecţiunea din text, *adhibere*, chiar dacă lema comentariului are *adhibeto*; contradicţia provine, mă tem, de la Burman, mai puţin pios faţă de spusele înaintaşilor decît faţă de cele proprii; vezi însă şi mai departe. „Pius Baptista" e, fireşte, Giovanni Battista Pio, îngrijitorul celei de-a treia ediţii bologneze, din 1519, pe care n-am văzut-o şi prin urmare nu pot spune ce temeiuri are în afara indicaţiei din titlu, „ex antiquo exemplari Dacico".

N-am putut controla nici o altă ediţie pînă la a lui N. E. Lemaire (vol. I, Paris, 1824), al cărei text are iarăşi *adhibere*, cu nota critică „*Adhibeto*. Edd. ante Heins. *Adhibere* in codd. exstare iam monuerat Pius". Aparatul critic, dacă poate fi numit aşa, din ediţia lui Lemaire pare să se datoreze lui Caussin (cf. p. XI din „praemonitio noui editoris", căci paginaţia se repetă; despre Caussin vezi mai jos); dar neostenitul Lemaire e cunoscut pentru modestia care îl face uneori să nu mai revendice paternitatea adaosurilor şi îndreptărilor sale la munca predecesorilor. Ediţia lui Heinsius citată de el e cea din 1680. Comentariul din subsolul paginii (aparţinînd lui J. A. Wagner, 1805) ne spune concis „*adhibere*, pro *adhibe*, more Graecorum, qui infinitiuum ponunt pro imperatiuo"; trimiterea subsecventă nu ne mai interesează aci, dar cît am citat ne va ajuta să judecăm mai drept strădaniile studioşilor de mai tîrziu. Ediţia lui Lemaire are însă, după fiecare carte a epopeii, încă o serie de note, în cea mai mare parte tot ale lui Caussin, cum vom vedea îndată; în ce priveşte versul nostru, a doua serie de note se limitează (p. 241 — 242) la a-l cita exact ca în text, lămuririle privind restul pasajului, nu forma verbului.

Ediţia lui J. J. A. Caussin de Perceval, apărută — cu traducere — în colecţia Panckoucke în 1835 (chiar anul morţii lui Caussin), ne oferă versul încă o dată cu *adhibere*. Volumul nu e înzestrat cu note, pentru motivul indicat în prefaţă (p. VI): „Les *Notes* critiques et littéraires qui accompagnaient cette traduction, avaient déjà été communiquées à M. Lemaire, qui les a traduites en latin, et placées dans son édition, sous le titre de *Noui Editoris notae*." Afirmaţia trebuie confruntată însă cu

mărturisirea lui Lemaire însuşi (p. XI) care a completat comentariile lui Caussin fără a preciza ce cui aparţine. E prin urmare îndreptăţită rezerva lui Courtney (p. LV) cînd vorbeşte despre Caussin : „Huic tribui quaecunque in notis post librum quemque positis leguntur [...], ipsi Lemaire cetera ; sed res aliquam dubitationem habet."

G. Thilo (Halle, 1863) notează la *adhibere*: „adhibe *m Slothouwer l. l. p.* 172, adhibeto *c*", *m* fiind „codicis Monacensis manus altera", iar *c* „editio Carrionis altera" ; dar despre **M** (vezi mai jos) Courtney spune doar (p. XXV) că nu l-a cercetat ; ediţia a doua a lui Carrion e din 1566. Despre versul nostru Thilo afirmă fără nici o ezitare, în prolegomene (p. XXV) : „infinitiuum pro imperatiuo positum habes".

K. Schenkl în ediţia sa (1871) dă *adhibere* fără nici o notă.

Baehrens (1875) scrie *adhibe* şi explică (p. XXXIV — XXXV) : „*adhibe* M a m. sec. : *adhibere* V. illud omnino necessarium est uel ob apertam imitationem Vergilii [*Aen.* VIII 56] 'hos castris adhibe socios'."

P. Langen (1897) revine la prima lecţiune, argumentînd : „*adhibere* ; more Homeri infinitiuum ponere ausus est poeta pro imperatiuo secundae personae singulari exemplo ; nam qui loci aliorum scriptorum afferuntur, aut corrupti uidentur, ut Apul. met. VI, 10, ubi nunc editur *discerne—congeriem* pro eo quod traditur *discernerẹ*, aut aliter explicari debent, ut Varr. de re rust. I, 31, 1 ; 6 ; III, 9, 8 ; 10 ; Colum. XII, 39, 1. Fortasse Valerius etiam deceptus est falsa interpretatione uerborum Verg. Aen. III, 405 *purpureo u e l a r e comas adopertus amictu* ; de duobus inscriptionum exemplis cfr. Buecheleri anthol. lat. part. poster. p. 160". Dar versul 1, 659 din *Argonautice*, *ergo umeros ductor sacro uelatur amictu*, ne dovedeşte că autorul nu putea interpreta fals versul citat din *Eneida*. La Buecheler, CLE, 331, citim în v. 2 *ne fore stultu*, cu observaţia „infinitiuus pro imperatiuo aut pro *sis* receptus sicut in graeco germanicoque sermone, in latino caret exemplis, cf. tamen lusoriam tabellam Or. II p. 447 *domine frater, ilaris semper ludere tabula*" ; mai sus, Buecheler vorbeşte despre data versurilor : „antiquissimam carminum originem produnt metri licentia syllabarumque correptio, quibus rebus hi hexametri Plautinos fere anapaestos aemulantur...", apoi „factum hoc esse circiter Ciceronis aetatem Mommsenus statuit, nescio tamen an ad inferius aliquot decenniis tempus descendendum sit..." ; aceste date nu sînt în contradicţie cu afirmaţia lui G. Calboli, care se referea la textele literare, nu epigrafice. Nu insist asupra celorlalte observaţii ale lui Langen. (Pentru *ne fore stultu* vezi, totuşi, Calboli, p. 125—126, n. 18.)

A doua oară îl găsim pe *adhibe* la Kramer (1913), cu nota „adhibe M^2, *Slothouwer*, adhibere *V*".

În sfîrşit, cum am văzut chiar de la început, varianta adoptată de Baehrens şi de Kramer a aflat şi aprobarea ultimului editor. Să vedem acum argumentarea lui Courtney la care trimite el însuşi în nota versului. E vorba de articolul *Valeriana tertia*, apărut în „The Classical Review", n. s., XV (1965), nr. 2, p. 151 — 155. Reproduc (de la p. 152) pasajul despre versul nostru. „In view of all this I think it possible that Langen may be right in defending the manuscript reading at iii. 412 *tu socios adhibere sacris* ; he thinks that Valerius took the medio-passive imperative *uelare* at *Aen.* iii. 405 as infinitive active [1]. [Nota nu ne interesează.] This is certainly better than looking for other imperatival infinitives,[2]

[din notă remarc doar că autorul nu cunoştea studiul lui Calboli, apărut cu trei ani înainte] but when we see in Virgil *Aen.* viii. 56 *hos castris adhibe socios* [citat cu aproape un secol mai devreme de Baehrens], and note that V at iv. 593 reads *accingere* for *accinge*, and that Vb at ii. 252 has *rapere*. I think it will seem more prudent to adopt the old correction *adhibe*." Nu e cazul să discut punct cu punct motivaţia lui Courtney, chiar dacă sînt şi eu convins că Valerius Flaccus ştia pe dinafară toată *Eneida*, avînd-o veşnic prezentă în minte; din punct de vedere metodologic însă, nu sînt la fel de convins că, dacă un manuscris pune de două ori, greşit, un infinitiv în locul unui imperativ, ne este îngăduit — sau cel puţin e oportun — să generalizăm, înlocuind orice infinitiv cu un imperativ.

Într-adevăr, întrebarea pe care şi-au pus-o editorii e aceasta: *adhibere*, ca în cele mai vechi manuscrise, cu infinitiv iusiv, ori imperativul normal *adhibe*, pentru care ni se citează în mod expres mărturia unui singur manuscris (Monacensis 802, din secolul al XV-lea; reamintesc că E. Courtney nu a utilizat acest codice; de fapt manuscrisul are tot *adhibere*, dar ultimele două litere au fost şterse de **M²**, după Kramer, p. XXX, mîna cea mai recentă, „quae innumerabilibus fere locis et de suo et de codice quodam grauissime interpolato coniecturas supra et iuxta uersus scripsit"); tocmai pentru că aparatele nu-l menţionează decît pe **M²** în favoarea lui *adhibe*, putem deduce că toate celelalte manuscrise — ca de altfel şi **M** „ante correctionem" — au *adhibere*.

Este însă aceasta singura problemă?

Mi se pare curios că editori atît de reputaţi, din aproape cinci veacuri, au scăpat din vedere un detaliu, de minimă importanţă,... dacă aşa poate fi ceva ce recomandă o variantă sau alta. E vorba nu de verbul atît de torturat, ci de cuvîntul următor, *sacris*; după *adhibe*, substantivul trebuie să aibă prima silabă lungă, în timp ce după *adhibere* silaba îşi păstrează cantitatea scurtă. Putem cerceta deci dacă autorul nostru manifestă predilecţie pentru una din cele două posibilităţi.

Am verificat după indicele din Lemaire (vol. II, 1825, unde exact trimiterea la versul care ne preocupă are o greşeală în numărul cărţii), dar cu textul ediţiei lui Courtney, toate pasajele în care se găseşte cuvîntul *sacer* şi derivatele lui.

Întîi, trebuie eliminate, fireşte, locurile în care avem *sacer* la nominativ (ori vocativ) singular masculin; la fel *sacerdos*; evident, ne interesează numai cantitatea silabei iniţiale în *sacr-*.

Într-al doilea rînd, nu avem a ţine seamă de cele 22 de cazuri în care prima silabă stă sub ictus, ea fiind fatal lungă (de şase ori la începutul versului, de opt ori la sfîrşitul lui şi tot de opt ori în interiorul versului).

Am înlăturat, de asemenea, formele lui *sacrificus* (două cazuri, din care unul la început de vers) şi ale verbului *sacrare* (şase exemple, din care e remarcabil 6, 294 *indigenis sacratus aquis magnique sacerdos*): toate acestea au prima silabă lungă; dar 1, 782 începe cu dactilul *obsecrat*.

Ne rămîn astfel numai 18 cazuri (la care se adaugă, natural, versul nostru); în 12 din acestea, prima silabă apare lungită, ea menţinîndu-se scurtă doar în şase versuri: 2, 259; 432; 582; 650; 4, 338; 7, 165; remarc că patru sînt din cartea a doua, unde versurile 432 şi 582 au chiar *sacris*; dar tot numai de două ori apare şi *sacris* spondaic, şi tot numai în cartea

a doua (versurile 347 şi 440). În cartea a treia, în afara versului nostru, singurul exemplu este 428, cu *sacram* spondeu iambic.

Frecvenţa relativ mare a familiei lui *sacer* (de peste 70 de ori) nu trebuie, desigur, pusă în legătură cu faptul, remarcat — ni se spune — deja de Pius, că poetul a fost *XVuir sacris faciundis*.

Am mai cercetat prozodia cîtorva cuvinte asemănătoare, pe care am socotit că le-am putea utiliza drept „martori". La grupul lui *pater*, din 17 cazuri, în zece *patr-* are prima silabă scurtă; din cele şapte cu silaba lungită, unul singur (1, 761) stă în interiorul versului, iar restul de şase se găsesc la fine de vers, cu ictus pe prima silabă a cuvîntului. La grupul lui *niger* însă, toate cele 11 exemple lungesc silaba (la 1, „11a/13b", numai o conjectură demult părăsită ar putea da un contraexemplu); Valerius Flaccus nu ne oferă, deci, un vers ca de pildă al lui Horaţiu, *et Lycum nigris oculis nigroque* (*Ode*, 1, 32, 11; safic, cu spondeu în piciorul secund; se ştie că unicul exemplu horaţian de troheu înaintea dactilului, *Ode*, 1, 15, 36, a fost „normalizat" prin conjectură încă din 1500). În sfîrşit, la *uolucer* (cf. Ovidiu, *Met.*, 13, 607 *et primo similis uolucri, mox uera uolucris*), toate cele şase exemple cu silaba lungită au cantitatea „obligată" de ultimul ictus al hexametrului, în timp ce în interiorul versului (13 exemple) găsim de fiecare dată silaba scurtă. Aş putea spune că, exceptînd pe *nigr-* (sub influenţa lui *āter*?), Valerius Flaccus înclină, la cuvintele „martor" pe care le-am investigat, pentru menţinerea cantităţii scurte în prezenţa grupului „muta cum liquida": zece (scurte) contra unu (lung) la *patr-*, 13 contra zero (în interiorul versului) la *uolucr-*.

Dar, întorcîndu-mă la *sacr-*, recunosc, mie însumi nu mi se pare prea concludentă observaţia că, exceptînd versul 650, toate celelalte şase *sacr-* din cartea a doua îşi alternează cu o regularitate perfectă cantitatea primei silabe; aceeaşi alternanţă se află şi în cartea a şaptea, unde, e adevărat, avem doar două cazuri, dar la distanţă de numai 15 versuri (pe cînd între 2, 432, cu silabă scurtă, şi 440, cu silabă lungă, distanţa e de abia opt versuri). Cum celălalt exemplu din cartea a treia, versul 428, are întîia silabă din *sacram* lungă, poate că totuşi n-ar fi exagerat să scandăm *sacris* cu prima silabă scurtă cu 16 versuri mai înainte, adică tocmai în

tu socios **adhibere sacris** *armentaque magnis.*

La încetineala şi meticulozitatea cu care scria Valerius Flaccus, această subtilă alternanţă prozodică n-ar fi de mirare. Poate că *Argonauticele* lui sînt mai puţin „nefinisate" decît se spune de obicei (neterminate, da); poate că variatele elogii pe care i le aduc istorici severi, ca Teuffel, nu sînt întotdeauna neîntemeiate; poate că studierea în toate detaliile a poemului (un torso) ar scoate la lumină o mai puternică justificare a regretului exprimat de Quintilian în legătură cu moartea pretimpurie a poetului. Nu ştiu; dar nădăjduiesc că această punere sub microscop a unor fapte, oricît de „atomistice" (să nu zic „nucleare") ar părea ele, furnizează un sprijin pentru *adhibere*, lectio difficilior care, să nu uităm, praeferenda est faciliori.